

Tebinka, Jacek

"Churchill war papers, vol. 2: Never Surrender May 1940 - December 1940",
ed. by M. Gilbert, London 1995 :
[recenzja]

Dzieje Najnowsze 33/1, 258-261

2001

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Churchill War Papers, vol. II, *Never Surrender May 1940-December 1940*, ed. by

M. Gilbert, London 1995, Heinemann, ss. 1359

Ukazanie się drugiego tomu dokumentów obrazujących wojenną działalność Winstona Spencera Churchilla historycy, zajmujący się losem tej wybitnej postaci i dziejami Wielkiej Brytanii w okresie II wojny światowej, przyjmą z zadowoleniem. Stanowi on kolejną część edycji źródeł (tzw. Companion), będących ważnym uzupełnieniem oficjalnej biografii brytyjskiego męża stanu, zapoczątkowanej na początku lat 60. przez jego syna Randolpha Churchilla, a następnie kontynuowanej od 1968 r. przez zawodowego historyka Martina Gilberta. Na pierwsze dwa tomy *Churchill War Papers* składają się m.in. dokumenty, które posłużyły mu w pisaniu szóstej części życiorysu Churchilla pt. *Finest Hour 1939-1941*. Do ukończenia dzieła Gilbertowi pozostało opracowanie tomów dokumentów obejmujących okres od stycznia 1941 r. aż do śmierci brytyjskiego premiera w 1965 r. Planowane jest wydanie następujących części: kolejnego tomu *Churchill War Papers* jako dokończenia źródeł do wspomnianej szóstej księgi biografii brytyjskiego premiera (zapowiedziane na 2000 r.), czterech tomów *Churchill War Papers* towarzyszących części pt. *Road to Victory 1941-1945* i trzech tomów *Peace Papers* będących uzupełnieniem ostatniej części biografii pt. *Never Despair 1945-1965*¹.

W sumie na opis życia Churchilla złoży się 31 tomów biografii i źródeł, tworząc jedno z najdłuższych wydawnictw tego rodzaju w dziejach, dotyczące życia jednej postaci. Oficjalne biografie, rzecz w Polsce nieznaną, mają swoich zwolenników i przeciwników. Nie trzeba wielkiej przenikliwości, aby dostrzec, że od autorów piszących tego typu książkę nie wymaga się nadmiernego krytycyzmu wobec postaci, które opisują. Gilberta — nie ukrywającego zresztą podziwu dla swojego bohatera — trudno uznać za historyka w pełni obiektywnego. Czytelnik szukający diametralnie innego spojrzenia na brytyjskiego polityka nie będzie zresztą sięgał po dzieło Gilberta, a wybierze raczej pisarstwo Clive'a Pontinga². W przypadku recenzowanego tomu sprawa nie polega na takiej czy innej analizie problemu, ale na doborze źródeł. Gilbert korzysta, podobnie jak w pierwszej części *Churchill War Papers*, przede wszystkim z materiałów archiwalnych znajdujących się w Churchill College w Cambridge i Public Record Office w Kew pod Londynem. W pierwszym przypadku obok dokumentów oficjalnych mamy do czynienia także z korespondencją o charakterze prywatnym³. Gilbert zamieścił również wszystkie przemówienia Churchilla, wygłoszone zarówno w Izbie Gmin, jak i pozostałe z omawianego okresu, chociaż są one dobrze znane z edycji jego wystąpień, przygotowanej przez Roberta Rhodesa Jamesa. Podobnie jak w poprzednich tomach, ważnym uzupełnieniem dokumentów są fragmenty wspomnień i diariuszy osób z najbliższego otoczenia brytyjskiego premiera, a także polityków znajdujących się w Gabinetcie Wojennym. Gilbert zasadniczo nie wykracza, jeżeli chodzi o autorów, poza Brytyjczyków, co jednak zubaża nieco obraz działań Churchilla, jaki wylania się ze źródeł typu pamiętnikarskiego. Pomija m.in.

¹ O pracy Gilberta nad biografią Churchilla zob. M. Gilbert, *In Search of Churchill. A Historian's Journey*, London 1994.

² C. Ponting, *Churchill*, London 1994.

³ Część kolekcji dokumentów osobistych Churchilla, znajdujących się w Churchill College w Cambridge i stanowiących własność jego rodziny, została od niej odkupiona dzięki funduszom National Lottery za 14 mln funtów w 1996 r. W ten sposób bezcenna kolekcja została uratowana przed ewentualną sprzedażą za granicę. Fakt ten spowodował oburzenie niektórych brytyjskich historyków, uważających, iż ta ważna część narodowego dziedzictwa nie powinna podlegać tego typu procedurze, gdyż jest własnością ogólnonarodową.

pamiętniki ambasadora polskiego w Londynie hrabiego Edwarda Raczyńskiego⁴. Znajdziemy tu jednak i głosy krytyczne na temat brytyjskiego premiera, np. fragmenty dziennika konserwatywnego parlamentarzysty Henry Channona⁵. Niestety, o czym wydawca informuje, nie zachowały się zapisy rozmów telefonicznych, które brytyjski przywódca często prowadził ze swoimi współpracownikami.

O ile w poprzednim tomie *Churchill War Papers* dobór cezur chronologicznych, 3 IX 1939-9 V 1940 r., wydawał się nie budzić wątpliwości, o tyle w omawianym przypadku koniec grudnia 1940 r. jako data zamykająca wynika raczej z konieczności podzielenia obszernego materiału źródłowego, a nie jest podyktowana wydarzeniami w życiu Churchilla, czy też przebiegiem wojny. Cezura początkowa 10 maja 1940 r. jest jak najbardziej oczywista. Churchill został wtedy po raz pierwszy w życiu premierem Wielkiej Brytanii. W dodatku tego samego dnia niemiecka ofensywa na Zachodzie otworzyła nowy rozdział w przebiegu II wojny światowej.

Podobnie jak w poprzednim tomie, polityka zagraniczna znajduje się na drugim planie, ale trudno się temu dziwić, ponieważ omawiany okres to czas heroiczny, po klęsce Francji, bitwa o Anglię i walka o przetrwanie samotnej wyspy. Publikację zaczynają życzenia od przyjaciół Churchilla z okazji tego, że został premierem. Moment euforii nie trwał jednak długo. Dokumenty wybrane przez Gilberta obrazują sceptycyzm części elit politycznych, szczególnie konserwatywnych polityków, współpracowników byłego szefa rządu Neville'a Chamberlaina, wobec nowego wojennego przywódcy Wielkiej Brytanii i ich chęć podjęcia pokojowej inicjatywy Mussoliniego, czemu udało się Churchillowi z trudem zapobiec. Na froncie zewnętrznym maj i czerwiec 1940 r. przyniosły klęskę wojsk alianckich w krajach Beneluxu i Francji oraz dramatyczne rozmowy Churchilla z politykami francuskimi mające odwieść ich od decyzji o rozejmie z Niemcami. Oprócz dokumentów dotyczących najważniejszych wydarzeń czasu wojny znajdziemy także i mniej istotne, jak np. list syna Churchilla, Randolpha, z 2 czerwca 1940 r., ciągle znajdujące się w długach, w którym prosi ojca o ich spłatę (s. 231).

Churchill starał się wnikać w niemal każdy szczegół przygotowań do odparcia ewentualnej inwazji niemieckiej na Wyspy Brytyjskie, choć często jego militarne koncepcje, np. pomysł wyzwolenia Wysp Normandzkich, mogły wzbudzać tylko przerażenie wojskowych (s. 457). To właśnie on namawiał w listopadzie 1940 r. dowodzącego wojskami brytyjskimi w Egipcie, gen. Archibalda Wavella, do ofensywy i był zdecydowany, aby mimo śmiertelnego niebezpieczeństwa grożącego Wielkiej Brytanii ze strony armii niemieckich stojących po drugiej stronie Kanału La Manche, posyłać żołnierzy i dostawy zaopatrzenia na Bliski Wschód. Jego żona Clementine zdawała sobie sprawę, iż niektóre nerwowe zachowania premiera wzbudzają niechęć współpracowników, stąd już 27 czerwca 1940 r. zwróciła mu na ten problem uwagę (s. 425).

Z lektury recenzowanej książki można odnieść wrażenie pewnej nadreprezentacji dokumentów na temat polityki Wielkiej Brytanii wobec Wolnych Francuzów gen. Charlesa de Gaulle'a i reżimu marszałka Petaine'a w nieokupowanej strefie Francji. Wynika to z zainteresowania Churchilla m.in. kwestią foty francuskiej, której jedynie część, po rozejmie w Compiègne, udało się zniszczyć Royal Navy w porcie w Oranie, jak i ciągłych sporów z de Gaullem.

⁴ E. Raczyński, *In Allied London*, London 1962.

⁵ „Chips”. *The Diaries of Sir Henry Channon*, ed. by R. R. James, London 1993.

Niewiele za to znajdziemy w tomie informacji o stosunku Churchilla do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Jest wprawdzie jego słynny list do Józefa Stalina z 25 VI 1940 r., ale to jeden z nielicznych materiałów ilustrujących tę problematykę. Dokumenty dyplomatyczne są wyraźnie zdominowane przez te, które ukazują wspomniane już kontakty z Francuzami i korespondencję z prezydentem USA Franklinem D. Rooseveltem. Wprawdzie wysiłki brytyjskie oderwania Z SRR od współpracy z nazistowskimi Niemcami były skazane na porażkę, ale warto było pokazać, iż nie ograniczały się one tylko do czerwca 1940 r. Niestety, Gilbert pomija brytyjską inicjatywę z 22 października 1940 r., zwaną memorandum Crippsa, w której m.in. bez konsultacji z rządem polskim na wychodźstwie Brytyjczycy gotowi byli wyrazić zgodę na uznanie *de facto* władania Moskwy nad zaanektowanymi od momentu wybuchu wojny terytoriami, w tym połową Polski. W kwestii wizji Churchilla dotyczącej powojennej Europy także niewiele znajdziemy poza jego mglistą wzmianką na posiedzeniu gabinetu 23 sierpnia 1940 r. o zamiśle stworzenia trzech konfederacji państw europejskich.

Grudzień 1940 r. był spokojniejszy dla Churchilla i jego kraju niż maj. Udało mu się umocnić na tyle swoją pozycję wewnątrz własnej partii, iż zdołał usunąć ze stanowiska szefa brytyjskiej dyplomacji lorda Halifaxa, przenosząc go na stanowisko ambasadora w Waszyngtonie. Wprawdzie Wielka Brytania przetrwała najcięższe próby 1940 r., ale pod jego koniec stanęła wobec perspektywy finansowego bankructwa, co nie znajduje nazbyt szczegółowego odbicia w książce.

Churchill przez całe swoje polityczne życie interesował się bardzo działaniem służb specjalnych⁶. Niestety w *Churchill War Papers* poza wzmiankami na temat odczytywanych przez brytyjski wywiad depeesz Enigmy, które premier zaczął regularnie otrzymywać jesienią 1940 r., nic na ten temat nie znajdziemy. Wynika to z faktu, iż Gilbert przygotowywał wydawnictwo przed ogłoszeniem przez rząd brytyjski w 1994 r. tzw. Open Government Initiative, która pozwoliła na odtajnienie od połowy lat 90. niektórych dokumentów związanych z aktywnością służb specjalnych w czasie II wojny światowej. Niewiele nowego przynosi tom w sprawie oskarżeń Churchilla o narażenie Coventry na ciężki nalot Luftwaffe w nocy z 14 na 15 listopada 1940 r., aby zapobiec możliwości ujawnienia, że Brytyjczycy są w stanie odczytywać niemiecki szyfr maszynowy Enigmę. Problem ten jednak Gilbert wyjaśnił dosyć przekonująco we wcześniejszej książce *Finest Hour*, oczyszczając dobre imię premiera Wielkiej Brytanii.

Poloników w tomie nie ma zbyt wiele, chociaż rząd generała Władysława Sikorskiego ze swoimi ograniczonymi możliwościami militarnymi był największym brytyjskim sojusznikiem przez prawie rok od klęski Francji. Podobnie jak we wspomnieniach Churchilla, w książce brak zapisu rozmowy brytyjskiego premiera z polskim w dramatycznych okolicznościach 19 VI 1940 r. Jest tylko krótka wzmianka o relacji Churchilla na ten temat w czasie posiedzenia brytyjskiego gabinetu (s. 373-374). Gilbert pominął również pozostałe spotkania obu szefów rządu. Z ich korespondencji opublikował jedynie grzecznościową depeeszę premiera Wielkiej Brytanii z podziękowaniami za telegram od rządu polskiego w sprawie ocalenia króla Jerzego V od niemieckich bomb. W tomie nie ma też żadnych odniesień do kryzysu lipcowego w rządzie polskim, kiedy to prezydent Władysław Raczkiewicz próbował odwołać Sikorskiego ze stanowiska, spotykając się z brytyjskim sprzeciwem.

Churchill cenił polskich żołnierzy, szczególnie pilotów, czego świadectwa możemy znaleźć u Gilberta, i interesował się jak najszybszym wyposażeniem ich w sprzęt bojowy. Plany

⁶ Zob. szerzej D. Stafford, *Churchill and Secret Service*, London 1997 (polskie tłumaczenie w 1998 r.); idem, *Roosevelt & Churchill. Men of Secrets*, London 1999.

wysłania ich na front mogły za to budzić wątpliwości. Z recenzowanego zbioru dokumentów dowiadujemy się, że pod koniec lipca 1940 r. Churchill zamierzał przeprowadzić desant w części Afryki Północnej władanej przez reżym Vichy siłami 10 tys. polskich żołnierzy, 5 tys. Brytyjczyków i bliżej nieokreślonej liczby Wolnych Francuzów (s. 452). Inny, nieco późniejszy, plan polegał na włączeniu polskich artylerzystów do ekspedycji gen. de Gaulle'a, której celem miało być zdobycie Dakaru (s. 710).

Dyskusyjny jest wybór protokołów posiedzeń Gabinetu Wojennego z udziałem Churchilla, ale Gilbert musiał dokonać pewnych skrótów ze względu na objętość. Wydawca tekstu wyjaśnia sposób klasyfikowania zapisów z ich obrad, ale niestety nie informuje, że dzięki bohaterowi zbioru nie można zorientować się, kto był autorem konkretnej wypowiedzi (s. 17). To właśnie Churchill polecił w czerwcu 1940 r. zaprzestać sporządzania dokładnego stenogramu i zastąpić go ogólnym omówieniem. Zwyczaj ten przetrwał II wojnę światową i powojenne protokoły brytyjskiego gabinetu włącznie z ujawnionymi ostatnio, pochodzącymi z 1969 r., są obarczone tą wadą.

Drugi tom *Churchill War Papers* zasługuje na uznanie, jeśli chodzi o wymogi edytorskie. Podobnie jak w poprzednich częściach wzorcowo opracowane są przypisy, w tym i dotyczące osób (często przybierają one charakter prawdziwych biogramów). Wydawnictwo uzupełniają mapy i ciekawe karykatury z 1940 r. Warto polecić je badaczom zajmującym się różnymi aspektami nie tylko życia Winstona Churchilla, ale też historii II wojny światowej i wyrazić nadzieję, że kolejne tomy będą się ukazywały z mniejszymi niż do tej pory przerwaniami.

Jacek Tebinka
Gdańsk

John Earl Haynes, Harvey Klehr, *Venona. Decoding Soviet Espionage in America*, New Haven and London 1999, Yale University Press, ss. 487

Najwybitniejsi badacze amerykańskiego komunizmu, Harvey Klehr z Emory University i John Earl Haynes, specjalista historii XX w. w Bibliotece Kongresu, przedstawiają swą kolejną pracę poświęconą Komunistycznej Partii USA. Ich poprzednie książki¹ koncentrowały się, by tak rzec, na czystej historii partii, niniejsza zaś ukazuje związek pomiędzy amerykańskimi komunistami oraz ich sympatykami a różnorodnymi agencjami wywiadowczymi ZSRR, z dużą skutecznością działającymi na terenie Stanów Zjednoczonych.

W 1995 r. władze amerykańskie po raz pierwszy oficjalnie ujawniły istnienie tajnego programu deszyfracji radzieckich depech przechwytywanych przez Wydział Wywiadu Wojskowego Departamentu Wojny w okresie II wojny światowej. One właśnie stanowią źródłową podstawę pracy. Wykorzystano też wcześniejsze ustalenia Haynesa i Klehra, materiały z dawnego archiwum Kominternu w Moskwie oraz z rzadka literaturę przedmiotu. To ważna zaleta pracy — jest ona praktycznie w całości pracą źródłową. Co równie ważne — w całości prawie weryfikowalną bez potrzeby wyjazdu do archiwów, z których korzystali Autorzy. Rozkodowa-

¹ J. E. Haynes, *Red Scare or Red Menace. American Communism and Anticommunism in the Cold War Era*, Chicago 1996; H. Klehr, *The Heyday of American Communism. The Depression Decade*, New York 1984; J. E. Haynes, H. Klehr, F. I. Frisov, *The Secret World of American Communism*, New Haven and London 1995; J. E. Haynes, H. Klehr, K. Anderson, *The Soviet World of American Communism*, New Haven and London 1998.